

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of TafsİR Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2020 (Ekim/October)

İsmail Çalışkan. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019, 319 s.

Değerlendiren/Reviewed by

Ercan ŞEN

Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı

Dr.Lecturer, Afyon Kocatepe University, Faculty of Theology, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Tafsir
Afyonkarahisar, Turkey
ercansen@aku.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2583-1540>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Kitap Dergerlendirmesi/Book Review

Geliş Tarihi/Date Received: 12/07/2020

Kabul Tarihi/Date Accepted: 31/08/2020

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2020

Atıf / Citation: Şen, Ercan. “İsmail Çalışkan. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019, 319 s.”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Ekim/October 2020), 661-667.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of TafsİR Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Tefsir tarihi genel itibarıyla İslam ilim ve düşünce tarihinin bir parçası konumundadır. Bu bakımdan tefsir tarihi yazımı aynı zamanda İslam ilim ve düşünce tarihinin bir yönüne ışık tutmak anlamına gelmektedir. Takdir edileceği üzere İslam ilim ve düşünce tarihini yazmak muhataralı bir süreç olduğu gibi tefsir tarihi yazımı da bu zorluktan kendi payına düşeni fazlasıyla almaktadır. Konuların derinliği ve çeşitliliği, geçmişten günümüze tarihi bir süreci ve problemlerini kuşatma, bu problemleri tasnif ve tasvir etme üstesinden gelinmesi güç bir uğraşıdır. Öte yandan bu süreçte tek taraflı yaklaşım, ideolojinin devreye girmesi, sistematik olma kaygısı, yöntem sorunu bu görevi üstlenen yazarın işini güçleştiren diğer hususlar olarak kendini göstermektedir. Bir yazarın bütün bu zorluklar karşısında nasıl bir tavır takındığı ya da takınacağı başlangıçta önem arz etmektedir. Nitekim tefsir ilmi alanındaki araştırmalarıyla öne çıkan Prof. Dr. İsmail Çalışkan, yazmış olduğu *Tefsir Tarihi* kitabının önsözünde (s. 11) bu uzun ve çok yönlü tarihi seyri aktarmanın zorluğundan söz etmektedir.

Tefsir tarihinin on beş asırlık yürüyüşünü serimlemeye çalışan ve ders kitabı olarak kaleme alınan eser önsöz, giriş, kaynakça ve dizin hariç altı bölümden oluşmaktadır. Çalışkan, önsöz kısmında eserin yol haritasını kısaca aktarırken (s. 12) giriş kısmında ise tefsirin tanımını yapmakta, müfessir, tevil, müevvil, rivâyet ve dirâyet tefsiri gibi tefsir ilminin temel kavramlarına kısaca değinmekte, tefsir ilmiyle ilgili öne çıkan diğer bazı kavramlara işaret etmekle yetinmektedir (s. 16). Yazarın başlangıçta izlediği bu metodun ana mihverden uzaklaşmamak ve kavramlar arasında sıkışıp kalmamak adına doğru bir yöntem olduğu söylenebilir. Çalışkan, tefsir tarihi dersinin amacı ve kapsamına temas ettikten sonra tefsir tarihinin temel kaynakları üzerinde durmakta, bu bağlamda kırk dokuz eserin adını zikretmektedir (ss. 17-18). Ancak burada zikredilen eserlerin hangi bakımdan kaynaklık teşkil ettiği, hangi özelliklerine göre sıralandığı, klasik veya modern hangi döneme ait olduğunun belirtilmemesinin literatür değerlendirmesi açısından bir eksiklik oluşturduğu belirtilebilir. Kanaatimizce literatür hakkında bilgi verilirken tabakât veya mu'cem türündekiler, ilk dönem eserleri, hadis mecmuaları, bölgesel ve dönemseller çalışmalar, mezhebi veya ekol tarzında olanlar, çağdaş dönem çalışmaları, müsteşriklerce yapılan çalışmalar alt başlıkları şeklinde bir yöntem izlenebilirdi.

Eserin muhtevasına ve metoduna yoğunlaşmadan önce ilk planda göze çarpan ve çalışmayı başarılı kılan bazı hususlardan söz etmek gerekirse eserin büyük oranda birincil kaynaklara dayanması, tefsir tarihine dair derli-toplu bilgiler sunması, konuya dair klasik kaynakların ve modern çalışmaların uyum içinde kullanılması gibi özellikler sıralanabilir. Bunun yanında her bölümün başında ele alınan konuların maddeler halinde sıralanması ve hazırlık çalışmaları kapsamında konuyla ilgili

birkaç sorunun yer alması söz konusu bölümün muhtevası hakkında ön bilgi verdiği gibi okuyucuyu zihni bakımdan konuya hazırlama vazifesi görmekte, aynı zamanda öğrenme isteği ve merak uyandıran bir rol üstlenmektedir. Diğer taraftan eserin genelinde kavramsal ve yargısal tahlillerin başarılı şekilde yapıldığı, açık ve anlaşılır bir anlatım tarzının kullanıldığı gözlemlenmektedir.

Tefsir tarihi hakkında araştırma yapanların malumu olduğu gibi Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde tefsir tarihi alanında telif edilmiş eserler fazla değildir. Buna ek olarak yapılan çalışmalar hem mahiyet olarak farklılık arz etmekte hem de bu çalışmaların birbirlerinden farklı metotlara göre telif edildiği görülmektedir. Dolayısıyla bir tefsir araştırmacısının tefsir tarihi çalışması kaleme alırken karşılaşacağı ilk problem söz konusu çalışmada hangi tür tasnifi tercih edeceği meselesidir. Burada yeri gelmişken hemen belirtelim ki ülkemizdeki tefsir tarihi yazımında çoğunlukla müfessirlerin yaklaşımına, mensup olduğu ekol ya da mezhebe göre tasnif edildiği eserler yaygınlaşmıştır.

Ülkemizde ekol ve mezhep sistemine göre telif edilen ilk eser İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi* isimli eseri ve bundan sonra telif edilen, bazı açılardan farklılık göstermekle birlikte çoğu yerde sistematik açıdan benzerlik gösteren Muhsin Demirci'nin *Tefsir Tarihi* isimli çalışmasıdır. Tefsir tarihi yazımının omurgasını oluşturan her iki esere daha yakından bakıldığında genel dönemlendirmenin Hz. Peygamber, sahâbe, tabiîn devri tefsir faaliyetleri ve tedvin dönemi tefsir hareketleri şeklinde olduğu, sonraki bölümlerde anahatlarıyla tefsir ekolleri veya tefsir çeşitleri bağlamında rivâyet ve dirâyet tefsirleri, mezhebî, fikhî, işârî/tasavvufî, felsefî ve son olarak da günümüz tefsir ekolleri bağlamında modernist, tarihselci, ictimâî, konulu tefsir ekolleri şeklinde bir aşamalandırma sistemi takip edilmiştir. Bu dönemlendirme metodu daha sonra gelen çalışmaların kahir ekseriyeti tarafından kabul görmüştür. Ancak yazar eserinde, farklı bir tercihte bulunarak dönemselsel bir tasnifi benimsemiş, tefsir tarihi müktesebatını nüzûl, sahâbe, tabiîn, tedvin, gelişim, çağdaş dönem olmak üzere altı evrede ele almış ve kitabının altı bölümünden her birini bu altı evreye tahsis etmiştir. Çalışkan bu altı evreyi neye göre belirlediğine dair kitapta çok kısa bilgi vermiştir (s. 19). Anladığımız kadarıyla bu seçimin arka planında eğitim ve öğretim maksatlı bir tercihin yattığı ve tefsir tarihinin bir ders dönemi boyunca nasıl hülâsa edileceği kaygısı yer almaktadır. Oysaki bu seçimin altında yatan felsefî ve düşünsel boyutlardan biraz daha detaylı şekilde bahsedilebilir, sonraki tefsir tarihi yazımı çabalarına bazı açılardan katkılar sunulabilirdi.

Nüzûl döneminin incelendiği birinci bölümde, anahatlarıyla Hz. Peygamber'in Kur'an'ı tebliğ ve tebyini konusu işlenmeye çalışılmış, dört alt başlık halinde konu ele alınmıştır (ss. 23-34). Ancak Kur'an'ın nüzûlü, tebliği ve hayata aktarımı, Hz. Peygamberin Kur'an'ı anlamaya ilişkin açık-

lamalarının mahiyeti, Hz. Peygamber'in tefsir şekilleri, Hz. Peygamber'in tefsir ettiği ayetlerin miktarı gibi her bir başlığın müstakil bir bölüm oluşturacak derinlikte olmasına ve bu başlıkların tefsir tarihinin tartışmalı alanları olmasına rağmen on bir sayfada özetlenmesi, tefsir tarihinin hazırlık evresi adını verebileceğimiz bu dönemin problemlerini tam olarak anlamaya imkân vermemektedir.

Kur'an yorumunun hazırlık ve oluşum döneminin başlangıcı olarak niteleyebileceğimiz sahâbe dönemi tefsir faaliyetlerinin konu edinildiği ikinci bölümde dönemin özellikleri, sahâbeden tefsirde önde gelen isimler, sahâbe tefsirinin hususiyetleri ve kaynak değeri üzerinde durulmuştur. Bu noktada bilgilerin sunumunun sistematığı hususunda bazı gözlemlerimizi aktarmak istiyoruz. Yazar sahâbeden tefsirde öne çıkanların isimlerini verdikten sonra bunların içinden özellikle dokuz sahâbenin daha fazla rivâyetinin bulunduğunu aktarmış, akabinde Ubey b. Ka'b, Abdullah b. Mes'ud, Hz. Ayşe ve Abdullah b. Abbas'ın terceme-i halleri ve ilmî konuları üzerinde bilgi vermiştir. Ancak meşhur sahâbi müfessirlerden Hz. Ali'den, isimleri tefsir rivâyetlerinde sıkça anılan sahâbeler Enes b. Malik ve Abdullah b. Ömer'den de kısaca bahsedilmesi bilgi bütünlüğünü sağlamak açısından daha isabetli olabilirdi.

Tabiîn asrı tefsir tarihi bakımından çok önemli olmasına rağmen hakkında yeterince çalışma bulunmayan bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Hâlbuki tefsir ilminin oluşumunda tabiîn dönemi hayati bir konumda yer almaktadır. Nitekim Çalışkan'a göre de onların önemi tefsir tarihi zincirinde kritik bir halkayı temsil etmelerinden kaynaklanmaktadır (s. 102). Bu mühim konumundan dolayı Çalışkan'ın eserin üçüncü bölümünde ele aldığı dönem tabiîn döneminde tefsir faaliyetleri olmuştur. Yazarın bu bölümde ele aldığı konuların seçimi ve işleniş sistematığı daha önce kaleme alınmış tefsir tarihi çalışmalarıyla büyük oranda paralellik arz etmektedir.

Tefsir rivâyetlerinin toplandığı ve yazılı hale getirildiği dönem olan tedvin dönemi, eserin dördüncü bölümünü oluşturmaktadır. Bilindiği üzere bu dönem tabiîn sonrası gelen nesil olarak adlandırılan tebei't-tâbiîn asrı olarak anılmaktadır. Yazar bu kısımda tefsirin müstakil bir ilim dalı olarak İslami ilimler arasındaki yerini tesis eden ilk müfessirler ve eserleri hakkında ana hatlarıyla tanıtıcı bilgiler aktarmaktadır. Yazarın bu dönemin Kur'an yorumu açısından karakteristiklerinden bahsettiği giriş kısmında özellikle üzerinde durduğu hususlardan biri "tefsir hadisin bir cüz'i idi, sonra ondan ayrıldı" şeklinde yerleşmiş olan genel yargının yanlışlığını vurgulamak olmuştur. Yazara göre tefsir ilmi hadis ilminden bağımsız bir şekilde başlamış ve gelişmiştir (s. 110). Bu tartışmanın ardından yazar tefsir tarihinin kurucu müfessirleri olarak nitelendirilen Ali b. Ebû Talha, İbn Cüreyc, Mukatil b. Süleyman, Süfyan-ı Sevri, Abdullah b. Vehb, Vekî b. El-Cerrah, Yahya b. Sellâm, Abdürrezzâk b. Hemmâm gibi isimlerden ve onların eserlerinden bahsetmiştir. Çalışkan, bölümün

son kısmında ise bu dönem tefsirinin hususiyetleri ve bu dönemin sonraki dönemlere etkisini kısaca değerlendirmek suretiyle dönemler arasındaki ilişkiler ağının kavranmasına imkân sağlamıştır.

Eserin en geniş bölümü olup tefsirin gelişim döneminin tahlil edildiği beşinci bölümde 10-18. yüzyılları arasında tefsir ilminin gelişme sürecindeki ana noktalar, muhtelif yönler, temsilciler, eserler üzerinde durulmuştur. Yazarın da belirttiği gibi bu dönem genelde İslami ilimlerde özelde ise tefsirde mezhebî aidiyetin ve ekolleşmenin en dikkat çekici boyutta olduğu dönemdir (ss. 169-170). Yazarın burada özgün bir tasnifine dikkat çekmek gerekir. Bilindiği üzere neredeyse bütün tefsir tarihi kitaplarında tefsirler arasında ayırım yapılırken en çok öne çıkan ve kabul gören tasnif rivâyet ve dirâyet tefsiri şeklindeki ayırımdır. Çalışkan ise bu ayırımı genellemeci ve sınırları keskin bir tasnif olarak nitelemektedir. Yazara göre rivâyet tefsirinin içinde dirâyet, dirâyet tefsirinin içerisinde ise rivâyetin olması kaçınılmazdır. Buradan hareketle yazar bu tasnifi biraz daha geliştirerek üçe çıkarmış ve her birini örnek bir tefsirle desteklemiştir. Yazarın işaret ettiği ilk tarz rivâyet-dirâyet ortaklığı olup temsilcisi Taberî'dir. İkincisi salt rivâyet olup temsilcisi İbn Ebi Hâtim, üçüncüsü ise salt dirâyet olup temsilcisi Matürîdî'dir (s. 171). Bu yaklaşım tefsirleri iki kategoriye sıkıştırmanın ötesinde yeni bir teklif getirmesi açısından tartışılmaya değer bir öneri olarak görülebilir. Yazar aynı bölümde tefsir çeşitleri başlığı altında bu dönemde kaleme alınan genel nitelikli, fikhî, dilbilimsel, tasavvufî/işârî ve felsefî tefsirleri telif tarihine göre sıraladıktan sonra bunlar arasından temsil gücü yüksek müfessirleri ve eserlerini öne çıkan yönleriyle tanıtmaya çalışmıştır.

Eserin altıncı ve son bölümü ise çağdaş dönem tefsir hareketlerine tahsis edilmiştir. Yazar burada ilk olarak isimlendirme problemini gündeme getirmiştir. Bir başka ifadeyle tefsirin yaklaşık son üç asrını tanımlarken hangi kavramın öne çıkarılacağını tartışmış, bu çerçevede son üç asırlık dönemi adlandırmada “çağdaş tefsir, tefsirde yenilik, yenilikçi tefsir, modern/modernist tefsir” gibi ideolojik yönlendirme içeren kavramları kullanmak yerine daha nötr olan “çağdaş dönemde tefsir, son dönemde tefsir, günümüzde tefsir” gibi yönlendirme içermeyen tanımları tercih etmenin daha yerinde olduğunu vurgulamıştır. Çalışkan, tefsir ilmi özelinde çağdaş dönemin başlangıcının Şah Veliyyullah Dihlevî ve Şevkânî ile başlatmanın tarihi gerçeklere mutabık olduğunu dile getirmiştir (ss. 245-248). Kanaatimize göre yazarın tespiti doğru bir yaklaşımdır. Çünkü 18 ve 19. yüzyıllarda İslam dünyasının farklı bölgelerinde, genelde İslam medeniyetinin mevcut durumu özelde de İslami ilimlerin içinde bulunduğu durum hakkında bazı arayışlar gün yüzüne çıkmaya başlamış, bu arayışların karşılık görmesiyle vücut bulan hareketler ve onların temsilcileri, İslam düşünce tarihi yazımında daha çok ıslah ve teccid hareketleri olarak nitelendirilen bir dönemin önde gelen simaları

kabul edilmiştir. Bu çerçevede Hind alt-kıtasında Şah Veliyyullah Dihlevî (ö. 1762), Arap Yarımadasında İbn Abdülvehhâb (ö. 1787), Batı Afrika’da Osman b. Fûdî (ö. 1817), Yemen’de Şevkânî (ö. 1834) ve Kuzey Afrika’da Senûsî (ö. 1859) gibi âlim ve önder şahsiyetlerin öncülüğünde ortaya çıkan fikri hareketler muhatapları nezdinde önemli karşılık bulmuştur. İsimleri geçen bu âlimler arasında hususen tefsir alanında temayüz edenler ise hiç şüphesiz Şevkânî ve Dihlevî olmuştur.

Yine bu bölümde dönemin Kur’an yorumu bakımından hususiyetleri kısa ve anlaşılır biçimde hülâsa edilmiş, dönemin tefsir açısından nasıl anlaşılması gerektiğine dair ipuçları verilmiştir. Başka bir ifadeyle çağdaş dönem tefsir telakkisinin önceki dönemlerden hangi bakımdan farklılıklar taşıdığı ortaya konularak konunun daha iyi anlaşılmasına zemin hazırlanmıştır. Bunun ardından yazar çağdaş dönemde öne çıkan müfessir ve tefsirlerin bir listesini vermiş (ss. 253-255) ve bunların arasından Şevkânî, Seyyid Ahmed Han, Muhammed Abduh-Reşid Rıza, Tantavî Cevherî, Elmalılı Hamdi Yazır, İbn Aşur, Muhammed Esed gibi etki alanı yüksek müfessirleri ve tefsirlerinin temel hususiyetlerini tanıtmıştır. Yazarın saydığı bu isimler arasında son dönemin önemli simalarından İbn Acibe, Alusi, Seyyid Kutup ve Mevdudi gibi isimlerin ve tefsirlerinin bulunmaması bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

Altıncı bölümün üçüncü ve son kısmı olan “günümüzde tefsirin genel vaziyeti” dâhilindeki “tefsir yazımı, müfessirlerin kimliği, tefsir yayıncılığı, tefsir tarzları, genel çalışmalar, mealler, oryantalist çalışmalar” şeklinde alt başlıkları oluşturulan maddelerin (ss. 296-300) çok kısa ve yüzeysel olarak üzerinden geçildiği söylenebilir. Oysaki bunların her biri kendi içinde derin ve tartışmalı hususları barındırmaktadır. Yine burada kısaca bahsi geçen “tefsir yazımı” ile ilgili değerlendirmelerin giriş kısmında daha etraflıca ele alınması tercih edilebilirdi.

Son olarak eser hakkında dikkatimizi çeken diğer bazı noktalara işaret etmenin faydalı olacağını düşünüyoruz. Eser boyunca Osmanlı’nın tefsir tarihindeki yerine çok az temas edildiği gibi (ss. 237-241) hakeza tefsir tarihinin önemli bir parçası olan Şia tefsirlerine çok az yer verildiği müşahede edilmektedir. Nitekim bu bağlamda sadece Tabersî ve Mecmeu’l-Beyan adlı tefsirinden kısaca bahsedilmiş, diğer şii müellifler ve eserleri sadece ismen zikredilmiştir (ss. 219-223). Aynı şekilde çağdaş dönemdeki Hint-alt kıtası tefsir faaliyetlerine ayrı bir bahis açılabilirdi.

Yazarın üslubu büyük oranda anlaşılır ve akıcı bir mahiyet taşımaktadır. Ancak eserin kimi kısımlarında genel ilmî üsluptan farklı olarak tahkiye üslubuna yer verilmiştir. Nitekim tefsir ilminin yön tayin edici isimlerinden Fahreddin Râzî’nin ve eserinin tanıtıldığı bazı kısımlarda (s. 223-225) ilmî üslup yerine hikaye üslubu kullanılarak eserin genel üslubundan farklı bir hareket tarzı izlenmiştir. Bu noktada eserin üslup açısından yeniden gözden geçirilmesi elzem gözükmektedir.

Eserde editöryal hassasiyet notasında bazı zaafaların varlığı da müşahede edilmektedir. Zira eserin kimi yerlerinde anlatım bozukluğu ve yazım yanlışlığı, muğlaklık(kopukluk) ve tekrara düşme bakımından gözden kaçan bazı yerler de (ss. 49, 63, 124, 152, 163, 171, 199, 201, 204, 234, 246, 247, 250, 253, 256, 263, 264, 272, 275, 286, 289, 296) göze çarpmaktadır.

Öte yandan ders kitabı olarak hazırlanan bir kitapta konuyu daha görsel kılacak ve anlamayı kolaylaştıracak, bunun yanında okuyucuların eski ve yeni bilgileri arasında bağ kurmasını sağlayacak tablo, şema, grafik, fotoğraf, kavram haritası, zihin haritası gibi öğelere yer verilmesinin eserden istifadeyi artıracığı malumdur. Bu durum eserin içerik bakımından anlaşılabilirliğe ve kolay öğrenilebilirliğe destek olan görsellerle desteklenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Hali hazırda ise eserde sadece bir haritanın kullanılmış olduğu görülmektedir (s. 25).

Netice olarak on beş asra yaklaşan tefsir tarihini ders kitabı formunda bir kitapta toplamak ve anlatmak çok ciddi araştırma ve zaman isteyen bir faaliyettir. Aynı zamanda bu uzun ve çok yönlü tarihin izini sürme girişimi başlı başına takdir gerektiren bir durumdur. Bu çabasından dolayı öncelikle yazarı tebrik etmek gerekmektedir. Diğer taraftan bu çalışmanın tefsir tarihi yazımı açısından önemli katkılar sunacağı aşikârdır. Zira yazarın tefsir tarihini altı evre şeklinde bir dönemlendirme yapmasının İslam düşünce tarihinin süreklilik yönüne vurgu yapması açısından önemli olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca eserin çoğu tefsir tarihi çalışmasından nispeten farklı bir sistematik tarzda ele alınmasının tefsir tarihi çalışmaları açısından yeni bir anlayışa kapı araladığı, yeni bir düşünme biçimine yol açmaya aday olduğu ifade edilebilir.